

Səma Hidayət qızı Məmmədova⁸**ÜSLUBİ VASİTƏLƏR VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONLARIN ARAŞDIRILMASI**

Giriş. Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin araşdırılması bu gün aktual mövzulardan biridir. Üslubi vasitələr dilin təsir gücünü artırır, ona emosional və estetik dəyər qazandıran ifadə formalarıdır. Azərbaycan dilinin müxtəlif üslubları – ədəbi, publisistik, elmi, məişət, rəsmi-ışğuzar üslubları – hər biri özünəməxsus üslubi vasitələrlə zəngindir. Müasir dövrdə dilin üslubiyyatında yeni tendensiyaların ortaya çıxması ilə bu sahədə daha ətraflı tədqiqat aparmaq zərurəti yaranıb.

Bu məqalədə, üslubi vasitələrin bədii mətndə funksiyaları, növləri və nümunələr üzərində dayanaraq, onların mətnin bədii quruluşundakı rolu araşdırılır. Məqsəd, verilmiş mətnlərdə, cəmiyyətdə istifadə olunan üslubi vasitələrin oxucuya yaratdığı emosional və estetik təsirin təhlilidir.

Dil və onun üslubiyyatı cəmiyyətin sosial və mədəni dəyişikliklərinə uyğun olaraq inkişaf edir. Bu gün informasiya texnologiyalarının geniş yayılması ilə nitqdə sadəlik və aydınlıq prioritet olsa da, müxtəlif üslubi vasitələr nitqin təsir gücünü artırmaqda davam edir. Azərbaycan dili də bu dəyişikliklərə uyğunlaşaraq həm milli kimliyini qorumağa, həm də müasir tendensiyaları qəbul etməyə çalışır. Beləliklə, Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin rolu, onların növləri və nitqdəki funksiyaları mövzumuzun əsasını təşkil edir [4, s. 35].

Üslubi vasitələr dilin bədii təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə olunan vasitələrdir və bədii dilin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Üslubi vasitələr oxucunun mətni yaşamasına kömək göstərir. Müəllif üslubi vasitələr ilə yazdığı fikri yürüdür, mətnə oxucuya məlumatı dolğun formada çatdırır. Müəlliflərin estetik mənə yüklədiyi üslubi vasitələr oxucuya mətnin məzmununu daha təsirli şəkildə çatdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Üslubi vasitələr vasitəsilə müəlliflərin subyektiv təəssüratları, emosional hallar və estetik düşüncələri mətnin dərin strukturu ilə əlaqələndirilir [10].

Üslubi vasitələrin nəzəri əsasları. Dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda üslubi vasitələr geniş şəkildə tədqiq edilir. Üslubi vasitələrin araşdırılması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir çox dilçi və ədəbiyyatşünas üslubi vasitələrin nitqin strukturu, obrazın yaradılması və mətnin emosional təsirinə əsasını təşkil etdiyini qeyd edir.

Dilçilikdə üslubi vasitələr bədii, publisistik, elmi və gündəlik rəsmi-ışğuzar üslublarda müəyyən təsir funksiyasını yerinə yetirmək üçün işlədilən ifadələr və metodlar kimi qəbul edilir. Bu vasitələrin nəzəri təməli müxtəlif sahələrdə, o cümlədən leksikologiya, sintaksis və semantika sahələrində tədqiq edilir.

Leksikoloji əsaslar: Leksikologiya sahəsində üslubi vasitələr dilin ifadə zənginliyini göstərən, müəyyən mənə yükü daşıyan sözlər və ifadələrdən ibarətdir. Bu sözlər nitqdə mənə dərinliyi və təsir yaratmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Məsələn, sinonimlər və antonimlər, metonimiya, metafora və təkrir kimi vasitələr dilin leksikoloji əsaslarına dayanır və oxşar fikirləri müxtəlif üsullarla ifadə etməyə imkan verir [1, s. 72].

Semantik əsaslar: Semantika baxımından üslubi vasitələr müəyyən bir fikri daha dəqiq və estetik ifadə etməyə, eyni zamanda dinləyici və ya oxucuda xüsusi bir emosional təsir yaratmağa kömək edir. Bu vasitələrdən istifadə zamanı sözlərin mənə çalarları artır, daha obrazlı və çoxmənalı ifadələr meydana çıxır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında "göz yaşları" (Tränen) kimi ifadələr kədər, həsrət kimi emosional mənalar ifadə edir.

Sintaktik əsaslar: Üslubi vasitələr həm də nitqin strukturunu zənginləşdirən sintaktik konstruksiyalar kimi də çıxış edir. Məsələn, mürəkkəb cümlələr və ardıcıl cümlə quruluşları, sual və nida cümlələri nitqin təsir gücünü artırır. Eləcə də, söz sırasının dəyişdirilməsi (inversiya), xüsusi vurğu və sintaktik paralelizm kimi vasitələr bu sahədə geniş istifadə olunur.

Fonetik əsaslar: Fonetik səviyyədə üslubi vasitələr dillərin musiqiliyini artırmaq üçün işlədilən təkrir, alliterasiya, assonans kimi metodlardan ibarətdir. Bu vasitələr səs uyarlığı yaratmaqla yanaşı, dilə ahəng və ritm qazandırır, xüsusən də şeir və nəsr mətnlərində təsiredici gücü artırır [6, s. 6].

Fonetik üslubi vasitələr Fonetik üslubi vasitələr bədii dilin ahəngini, səs oyunlarını və ritmini formalaşdırır. Onlar əsasən şeir və nəsr mətnlərində səslərin xüsusi ardıcılığı ilə istifadə olunur. Bu vasitələrin ən məşhur nümunələri aşağıdakılardır: 1) **Alliterasiya** – bədii dildə eyni səslərin təkrarlanması yolu ilə ahəng yaradılır. Məsələn, "dalğalarla döyüşən dağlar" cümləsində "d" səsinin təkrarı oxucunun diqqətini cəmləyir və nitqi estetik edir. "Mit Mut macht man mächtige Mauern mürbe" (Cəsarətlə böyük divarları zəiflətmək olar)- bu cümlədə, "m" səsinin təkrarı alliterasiyanı meydana gətirir. "Große Gedanken gehen gemeinsam" (Böyük fikirlər birlikdə irəliləyir)-bu cümlədə, "g" səsinin təkrarı alliterasiya yaradır. 2) **Assonans** – sait səslərin təkrarlanmasıdır. Bu üslubi vasitə daha çox emosional təsir yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, "Gecə qaranlığı çölə çökdü" burada "ə" saitinin təkrarı səslə müəyyən ritm yaradır. "In der Stille findet die Seele Frieden" (Ruh sükutda rahatlıq tapır)- Burada "i" səslərinin təkrarı assonans yaradır. "Die Wellen singen leise Lieder" (Dalğalar səssiz mahnılar oxuyur)- Bu cümlədə "e" səsinin təkrarı assonans yaradır. 3) **Onomatopeya** – təbiət səslərinin təqlid edilməsi yolu ilə səslər bədii dildə gətirilir. Məsələn, "şırıltı" (rauschen), "uğultu" (brummen) kimi sözlər səslərin imitasiya edilməsi ilə səhnəni təsvir edir [2, s. 148].

Leksik üslubi vasitələr Leksik üslubi vasitələr mətnin obrazlılığına və dərin məzmununa yönəlmişdir. Onlar oxucuda canlı təəvvürlər yaradan söz və ifadələrdən ibarətdir. Leksik üslubi vasitələrin əsas növləri: 1) **Metafora** – bir predmetin və ya anlayışın başqa bir predmet və ya anlayışla müqayisə edilməsidir. Metafora həm məcazi, həm də

⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. mmmdovas016@gmail.com

assosiativ mənalara yaradır. Məsələn, “həyat bir səfərdir” (Das Leben ist eine Reise) ifadəsində həyat və səfər arasında yaradılan əlaqə dərin mənaya malikdir. “Ein Licht am Ende des Tunnels” (Hər qaranlıq gecənin bir sonu var”). 2) **Metonimiya** – predmetlər arasında assosiativ əlaqələrə əsaslanaraq bir predmetin adının başqa bir predmetlə əvəz edilməsi üsuludur. Məsələn, “qələm” (Stift) sözü “yazı” (Schreiben) ilə əlaqələndirilir və bu, simvolik mənə yaradır. 3) **Epitet** – obyektin və ya hadisənin xüsusiyyətini vurğulamaq üçün istifadə edilən təsviri sifətlərdir. Məsələn, “şirin dil” (süße Sprache) ifadəsində “şirin” (süß) epiteti dili bədii şəkildə təsvir edir [9]. 4) **İroniya** – bir sözün və ya ifadənin əks mənasında istifadə edilməsidir. İroniya vasitəsilə müəllif oxucunu düşündürərək gizli mənalara yaradır.

Qrammatik üslubi vasitələr Qrammatik üslubi vasitələr nitqin sintaktik strukturlarının dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır. Bədii mətnlərdə sintaktik vasitələrin istifadəsi mətnə ritm, vurğu və mənə nüanslarını artırmağa kömək edir:

İnversiya – adi sintaktik qaydalara qarşı olaraq, sözlərin yerinin dəyişdirilməsidir. Bu vasitə nitqin vurğusunu dəyişdirərək diqqəti müəyyən bir fraza və ya fikrə yönəltmək üçün istifadə olunur. Məsələn: “Bu dünya sirli bir məkandır” əvəzinə “Sirli bir məkandır bu dünya” (Ein geheimnisvoller Ort ist diese Welt) ifadəsində dünya haqqında təəvvür dəyişir.

Paralelizm – eyni və ya oxşar sintaktik quruluşların təkrarıdır. Bu vasitə mətnin ritmik quruluşunu yaradır və fikrin vurğulanmasını təmin edir. Məsələn, “O qaçdı, o qışqırdı, o itdi” (Er rannte, er schrie, er verschwand).

Ellips – cümlədən müəyyən söz və ya ifadələrin buraxılmasıdır. Ellips oxucuya və ya dinləyiciyə öz təəyyülündə buraxılmış hissəni tamamlamasına imkan verir. Məsələn: “Bir söz dedi, cavab eşitmədi” (Ein Wort sprach er, hörte keine Antwort) – burada nə dedişi mətnin vurğusundan asılı olaraq oxucunun təəyyülündə yaranır [3, s. 112].

Üslubi Vasitələrin Funksiyaları Bədii dildə üslubi vasitələr mətnin müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirir: 1) **Obrazlılıq yaratmaq** – üslubi vasitələr mətnin obrazlı və təsirli şəkildə təqdim edilməsini təmin edir. Bu, mətnin daha canlı və təsirli olmasına səbəb olur. 2) **Emosional təsir yaratmaq** – Üslubi vasitələrin əsas funksiyalarından biri olan emosional funksiya, dinləyiciyə və ya oxucuya duyğusal təsir etmək məqsədi daşıyır. Metaforalar, epitetlər, təkrirlər kimi vasitələr oxucuya və ya dinləyiciyə daha dərin emosional təəssürat bəxş edir. Məsələn, şeirlərdə, bədii ədəbiyyatda və publisistik yazılarda bu funksiya daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn: “Ana Vətən” (Heimat) ifadəsi vətənə bağlılıq hissini, ona olan sevgini və yüksək ehtiramı ifadə edir. Bu kimi ifadələr dilin təsir gücünü artırmaqla yanaşı, oxucuya emosional dəyər qazandırır. 3) **Üslubi müxtəliflik yaratmaq** – Üslubi müxtəliflik yaratmaq nitqdə və yazıda ifadə edilən fikirlərin təsir gücünü və cəlbediciliyini artırmaq üçün müxtəlif üslubi vasitələrdən və nitq tərzlərindən istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu müxtəliflik vasitəsilə yazılı və ya şifahi ifadələr fərqli emosional və estetik dəyərlər qazanır. Azərbaycan dilində üslubi müxtəlifliyin yaradılması müxtəlif üslub növləri ilə – bədii, elmi, publisistik və danışq üslubları ilə bağlıdır. Bu üsulların hər biri dinləyici və ya oxucuya fərqli təsir bağışlamağa xidmət edir [5, s. 73]. Müxtəlif üslublarda üslubi müxtəlifliyin istifadəsi fərqli məqsədlər üçün seçilir. Bədii üslub – bədii əsərlərdə məcazlar, epitetlər, təkrirlər, oxşatmalar daha geniş şəkildə istifadə olunur. Bu vasitələr yazıçının öz fikirlərini daha təsirli və emosional şəkildə ifadə etməsinə imkan verir. “Ay işığı altında kölgəsi sükut içində yerə düşmüşdü” (Sein Schatten war im Mondlicht schweigend zu Boden gefallen) – bu cümlə bədii təsvir vasitəsilə daha təsirli görünür.

Elmi üslub – elmi mətnlərdə daha çox informativliyi artırmaq üçün izahlı ifadələrə yer verilir. Burada üslubi müxtəliflik məhduddur, lakin sinonimlər və müəyyən bənzətmələrdən istifadə olunur. “Fotosintez prosesində işıq enerjisi kimyəvi enerjiyə çevrilir” (Bei der Photosynthese wird Lichtenergie in chemische Energie umgewandelt) cümləsi aydınlıq məqsədini güdür.

Publisistik üslub – Burada oxucuda maraq oyatmaq, hadisələri təsirli təqdim etmək üçün sual cümlələri, nidarlardan və təsviri ifadələrdən geniş istifadə olunur. “Bizim gələcəyimiz necə olacaq?” (Was wird unsere Zukunft sein?) sualı publisistik üslubda oxucuya istiqamət vermək üçün istifadə edilə bilər.

Beləliklə, üslubi müxtəliflik yaratmaq nitqin cəlbediciliyini artırmaq, eyni zamanda dinləyici və ya oxucuya daha dərin emosional təəssürat bəxş etmək üçün mühüm vasitədir. Müxtəlif üslublar üçün nəzərdə tutulan üslubi vasitələrdən uyğun və düzgün şəkildə istifadə edilməsi, nitqin daha təsirli və yadda qalan olmasını təmin edir [7, s. 12]. Ədəbi dilin funksional üslublarına uyğun olaraq müxtəlif dillərin özlərinə məxsus söz ehtiyatları mövcuddur. İfadə gücü yüksək olan canlı danışq üslubunda adətən həyəcan ifadə edən, dəyərləndirici mənaya malik sözlər üstünlük təşkil edir. Rəsmi-işgüzar üslubda isə ifadə gücündən təmizlənmiş, standart və klişələşmiş xarakterli xüsusi sözlər istifadə olunur. Elmi üslubda məntiqi əhatə edən elmi-texniki terminlər, dəqiq və bir mənalı sözlər, jurnalistika üslubunda isə cəmiyyətin siyasi-sosial fəaliyyəti ilə bağlı olan, təbliğat funksiyası daşıyan ünsiyyət vasitələri tətbiq olunur. Bu üslubda bir tərəfdən siyasi-sosial terminlər, digər tərəfdən isə ifadə gücü yüksək sözlər işlədilir. Hər üslub öz funksiyasına uyğun olaraq dilin xəzinəsindən istifadə etməklə öz xüsusiyyətlərini göstərir.

Azərbaycan dilində üslubi vasitələr bədii, obrazlı, təsirli kimi xüsusiyyətlərə görə təsnif edilir. Hazırda televiziya, reklam, jurnalistika kimi müxtəlif sahələrdə üslubi vasitələrin təsir gücü yüksək dəyərləndirilir.

Reklam dilləri: Çox vaxt cəlbedici və yadda qalan ifadələrlə, metaforik təriflərlə zəngin olur. Bunun məqsədi auditoriyanı diqqətdə saxlamaqdır.

Jurnalistik mətnlər: Jurnalist yazılarında daha sadə, lakin təsirli ifadələrdən istifadə edilir. Burada, xüsusilə başlıqların cazibədarlığı və mətnin cəlbedici olması vacibdir [2, s. 33].

Üslubi Vasitələrin Funksional Analizi. Üslubi vasitələrin müxtəlif funksiyaları onları fərqli kontekstlərdə istifadəyə yararlı edir. Azərbaycan dilində üslubi vasitələr həm də milli-mədəni kimliyi ifadə etmək, oxucuya duyğusal təsir göstərmək və oxucunun diqqətini mətnə cəlb etmək məqsədilə istifadə olunur. Xüsusilə sosial media vasitəsi ilə yayılan qısa mətnlərdə və şeirlərdə bədii üslubun zənginləşməsi və emosional təsirin artırılması nəzərə cəlb edilir [8].

Nəticə. Azərbaycan və Alman dillərində üslubi vasitələr bədii ədəbiyyatda həmişə istifadə olunub və olunur. Bu tədqiqat modelləri müasir Azərbaycan və Alman dillərində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müəllif bu vasitələrdən əsərlərdə istifadə edərək, oxucuya yazılmış mətni dolğun formada aşılrayır. Nəticə etibarilə, üslubi vasitələr dilçilikdə fikrin ifadəsini dolğun çatdırmağa kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı, Yazıcı, 1984, 167 s.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, Maarif, 1996, 542 s.
3. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 210 s.
4. Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı, 1985, 83 s.
5. Həsənova S. Q. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Dərslər/S.Q. Həsənova.– Bakı: ADPU, 2005, 192 s.
6. Quliyeva A. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr. Bakı, Elm, 2002, s. 6-7

Rus dilində

7. Мехтиев Ф. Проблемы мастерства в художественной публицистике. АЗД, Баку, 1973, s.18

İnternet resursları

8. https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti_v%C9%99_%C3%BCslubiyyat
9. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99baycan-dili/24182/%C3%BCslub-v%C9%99-%C3%BCslubiyyat.html>
10. <https://melumatlar.az/blog/9656/ustubiyyat>

Açar sözlər: Üslubi vasitələr, dilin zənginliyi, Azərbaycan dili, dilçilik, ədəbiyyat

Ключевые слова: Стилистический инструментарий, языковое богатство, азербайджанский язык, языкознание, литература.

Keywords: Stylistic tools, language richness, Azerbaijani language, linguistics, literature.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin funksional və nəzəri əsasları araşdırılır. Əsasən üslubi vasitələrin nitqdə və yazıda yaratdığı ifadə zənginliyi, estetik təsir gücü və mənaya qatdığı çalarlar təhlil edilir.

Məqalədə həmçinin üslubi vasitələrin leksik, semantik, sintaktik və fonetik əsasları incələnməmişdir. Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin araşdırılması və təbiiq dilimizin üslub potensialını inkişaf etdirir və onun zəngin ifadə imkanlarını üzə çıxarır. Bu araşdırmalar dilin estetik dəyərini artırmaqla yanaşı, müxtəlif üslublarda ifadə gücünü və təsir qabiliyyətini də gücləndirir, dilin dinamik inkişafına təkan verir.

Стилистические средства и их исследование в азербайджанском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются функциональные и теоретические основы стилистических приемов в современном азербайджанском языке. В основном анализируется богатство выразительности, создаваемое стилистическими средствами в устной и письменной речи, эстетическое влияние и оттенки, придающие смысл.

В статье также разрабатываются лексические, семантические, синтаксические и фонетические основы стилистических приемов. Изучение и применение стилистических средств в современном азербайджанском языке развивает стилистический потенциал нашего языка и раскрывает его богатые выразительные возможности. Эти исследования не только повышают эстетическую ценность языка, но и усиливают силу выражения и влияния в разных стилях, стимулируют динамичное развитие языка.

Stylistic tools and their research in the Azerbaijani language

Summary

This article examines the functional and theoretical basis of stylistic devices in the modern Azerbaijani language. Mainly, the richness of expression created by stylistic means in speech and writing, aesthetic influence and shades added to the meaning are analyzed.

The article also elaborates the lexical, semantic, syntactic and phonetic bases of stylistic devices. The study and application of stylistic tools in the modern Azerbaijani language develops the stylistic potential of our language and reveals its rich expressive possibilities. These studies not only increase the aesthetic value of the language, but also strengthen the power of expression and influence in different styles, and stimulate the dynamic development of the language.

Elmi rəhbər: Əliyeva Mətanət Xıdır qızı